

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԱՂՕԹԱԳՈՐԳԵՐԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՒՆ

ԱՆԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
amkhitaryan89@gmail.com

Առաջատրասիական գորգերի շարքում առանձնայատուկ տեղ ունի խորանագորգը՝ կրօնաժխական նշանակության առարկայ, որը բնորոշում է գեղազարդման համակարգի իրայատուկ կառուցումը: Արդարեւ, խորան գծաձեւով ներկայացող գորգերը ճանաչում ունեն որպէս աղօթքի գորգեր, կամ աղօթագորգեր¹, որոնք յայտնի են նաեւ *սեճապոլէ* անունով²: Սեճատախալի բառը յիշատակուած է Սիմէոն Դպիր Լեհացու (ԺԷ. դար) վկայութիւնում³: Այս տիպի գորգերը առանձնանում են ներյատուկ զարդայօրինումով՝ ճարտարապետական եւ զարդային տարրերով: Սրանք լինում են սիւնազարդ եւ առանց սիւների, վերջիններս աւելի ուշ շրջանում են ստեղծուել՝ պահպանելով միայն խորանախորշի ուրուագիծը: Ըստ Վոլֆգանգ Գանցհորնի՝ գորգերի այս անցումը տեղի է ունեցել 18րդ դարի առաջին կէսերում, երբ սկսում են աստճանաբար անհետանալ սիւները⁴: Այդուհանդերձ, սիւներով գորգեր յետագայում նոյնպէս գործուել են: Սիւնազարդ գորգերի պատկերման ձեւերը մօտ են եկեղեցիների ներքին կտրուածքին՝ սիւներով, շղթայակախ կանթեղով: Աղօթագորգերի երկրորդ տարբերակում՝ տարբեր գորգատեսակներ են, շրջանակուած կամարաուրուագծի մէջ, որտեղ հիմնականում բացակայում են սիւները:

Խորանաւոր աղօթքի գորգերը մահմեդական աշխարհում յայտնի են *նամազլիկ* անունով⁵: Այս գորգերը համարում են յատուկ գորգ, որի վրայ մուսուլմանները կատարում են իրենց աղօթքը՝ նամազը: Կառուցուածքային ձեւը համապատասխանում է նպատակին: Ունեն կամարածեւ խորշ՝ մահմեդական աշխարհում յայտնի *մեհրաբ* անուանումով՝ սլաքածեւ

¹ Յարութիւն Քիւրտեան, *Գորգը հայոց մօտ*, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1947, էջ 45:

² *Սեճապոլէ*՝ գորգ, որի վրայ աղօթում են մահմեդականները (Մ. Աբիկեան, *Գործնական բառարան քաճկերենէ հայերէն*, փորագրիչ Սերվիշէն տպագրութիւն եւ վիճագրութիւն, Կ.Պոլիս, 1893, էջ 282. նաեւ՝ Մխիթար աբբա, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հար. երկրորդ*, 1769, Վենետիկ, տպ. Անտոնի Պողոթովի): *Սեճապոլէ*, *Սեթճապոլէ*՝ ազնիւ խալի, օթոց: Սեճտէ՝ երկրպագութիւն բառից է առաջացել, էջ 571-72:

³ Քիւրտեան, էջ 45:

⁴ Վ. Գանցհորն, *Քրիստոնեայ-արեւելեան գորգը, սկունքներից մինչեւ XVIII դարն ընկած պարկերագրական եւ պարկերագիտական զարգացման ուրուագիծ*, Ասողիկ, Երեւան, 2013, էջ 484:

⁵ John Kimberly Mumford, *Oriental Rugs*, Charles Scribner's Sons, New York, 1900, էջ 94:

ելա-տով դէպի մուսուլմանական աշխարհի հոգեւոր կենտրոն՝ Մեքքա քաղաքն ուղղուած⁶։ Մզկիթում այն տեղադրում է անմիջապէս աղօթախորշի (Qibla) դիմաց՝ ցոյց տալով Մեքքայի ուղղութիւնը, եւ այդ ուղղութեամբ էլ հաւատացեալները պէտք է աղօթեն⁷։ Զարդարում են կրօնական, ծիսական խորհրդանիշերով՝ սանր, ջրի սափոր, որոնք մուսուլմաններին յիշեցնում են, որ պէտք է ձեռքերը լուանալ ու սանրել մօրուքը նախքան աղօթքը սկսելը, իսկ կովկասեան գորգերում երբեմն ձեռքեր են պատկերուած, որ ի ցոյց տրուի որտեղ դնել ձեռքերը։ 17-18րդ դարերի աղօթագորգերը (այսօր յայտնի որպէս թուրքական) յաճախ կոչւում են նաեւ տրանսիլվանեան կամ զիբենբուրգեան, քանի որ բազմաթիւ գորգեր պահպանւում են Տրանսիլվանիայի եկեղեցիներում։ Երկիր, որը երկար ժամանակ գտնուել է Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան տակ⁸։

Աղօթագորգերը որպէս տեսակ շրջանառւում էին կրօնական խստութիւններով եւ գործառոյթներով, դրանք մեծ տարածք են ընդգրկել եւ հետեւաբար դրսեւորուել են տարբեր ազգերի եւ գորգագործների մատուցած ոճերի բազմազանութեամբ։ Աղօթագորգերը հնարաւոր չէ շփոթել այլ գորգերի հետ։ Պարսկական գորգերում կամարը աչքի է ընկնում կորագիծ ձեւերով, իսկ կովկասեան ու փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում ստեղծուածներում՝ ուղղագիծ, սրածայր։ Փոքրասիական աղօթագորգերին բնորոշ է հարթ դաշտը, մինչդեռ կովկասեան եւ թիւրքմէնականներին՝ զարդանախշերով լցուած դաշտը⁹։ Չնայած այս աղօթագորգերը մեր օրերում ճանաչում են գտել որպէս մահմեդական կրօնական արարողակարգի մասնիկ՝ նրանց ստեղծման ակունքներում քրիստոնէական մշակոյթն է հիմնաւորուած։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Հայկական բազմադարեայ մշակոյթում հիմնաւորուած կամարագիծը, որն այդչափ առատօրէն իր տեղն է գտել խաչքարերի, եկեղեցու ներքին ու արտաքին յարդարման, շքամուտքերի, վարագոյրների, հանդերձանքի, մանրանկարչութեան մէջ՝ անմասն չէր թողնի նաեւ գորգը։ Ըստ ճարտարագէտ Սարգիս Ճեւահիրճեանի՝ Հայաստանի մէջ կամարի գործածութիւնը գոյութիւն ունէր հեթանոսական շրջանում, երբ հայկական մեհեաններ-

⁶ Dr. G. Griffin Lewis, *The Mystery of the Oriental Rug*, J.B. Lippincott Company, Philadelphia and London, 1914, էջ 34:

⁷ A. F. Kendrick, *Hand-woven Carpets Oriental and European, Vol 1*, Charles Scribner's Sons, New York, 1922, էջ 53:

⁸ Dr. Maurice S. Dimand, *Peasant and nomad rugs of Asia*, Asia house gallery, New York, 1961, էջ 16:

⁹ Dr. G. Griffin Lewis, *The Practical Book of Oriental Rugs*, printed by J.B Lippincott company at the Washington square press Philadelphia, Philadelphia & London, U.S.A., 1913, էջ 322-23:

րը ծածկուած էին քարաշէն կամարակապ տանիքներով: Արտաքին սինաշարերի վրայ հայ վարպետները դնելով աղեղներ, կամարներ, ստեղծում են սինազարդ ծածկոցի հայկական կամարակապ դրութիւնը¹⁰: Յետագայում որմերի կամարակապ սինազարդումը անցաւ քրիստոնէական ճարտարապետութեան մէջ: Չնայած որ քրիստոնէական ճարտարապետութեան պահանջները կտրատեցին, ձեւափոխեցին մեհեանները, բայց թողեցին որոշ ձեւեր¹¹: Ճարտարապետութեան մէջ կենսահիմք հանդիսացող այս կորագիծը իր գեղարուեստական ազդեցութիւնն ունէր հարեան այլ ժողովուրդների մշակոյթի վրայ: Այդ փոխազդեցութիւնների զարգացման ընթացքում, բնականաբար օտարները կը դնէին իրենց կնիքը, երանգը, որով, այսպէս ասած, սեփականաշնորհում է փոխառնութիւնը:

Հայկական ճարտարապետական կամարի ազդեցութիւնը այլ ժողովուրդների արուեստների վրայ նկատել են մի շարք գիտնականներ: Հինգերորդ դարից Հայաստանում սովորական էին պայտածել աղեղները եւ կամարները, եօթերորդ դարում օգտագործում էին նաեւ ogive (հայկական աղեղախորձ) կոչուած ձեւերը: Հնագիտական աշխարհի մէջ ընդունուած կարծիք էր պայտածել աղեղները համարել արաբական ոճի ծնունդ: Բայց ֆրանսիացի ճարտարապետ, հնագետ Շարլ Թեքսիէն տեսնելով Տեկորի եկեղեցու կամարները՝ արդարացի կերպով յեղաշրջեց այդ կարծիքը բացատրելով, որ տասներորդ դարում ծաղկող արաբական կարծուած աղեղների նախատիպը Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցել է դեռ հինգերորդ դարում, հետեւաբար՝ հայերն են այդ ոճը տուել արաբներին¹²: Ճեւահիրճեանը յօդուածաշարքով նաեւ խօսում է գոթական ճարտարապետութեան մէջ հայկական աղեղախորձերի ազդեցութեան մասին՝ օրինակ ունենալով մի շարք հայկական եկեղեցիների՝ Հոռոմոսի, Հաղպատի վանքերի ներքին կամարախորձերը¹³: Պատմական Հայաստանում հայկական ոճով կառուցուած շէնքերն ու եկեղեցիները վերածուել են մզկիթների (օրինակ՝ Ախլաթում գտնուող թուրքական գերեզմանը եւ Իքի Դուրբէ երկու շէնքերը՝ կառուցած հայկական ոճով)¹⁴:

¹⁰ Ս. Ճեւահիրճեան, «Սինազարդ ծածկոցի դրութիւնը եւ կամարակապ զարդասիւնները հայկական ճարտարապետութեան մէջ», *Բազմավէպ*, 1-12:1942, էջ 43, 36:

¹¹ Ս. Ճեւահիրճեան, «Սինազարդ ծածկոցի դրութիւնը եւ կամարակապ զարդասիւնները հայկական ճարտարապետութեան մէջ», *Բազմավէպ*, 1-6:1943, էջ 19:

¹² Թ. Թօրամանեան, «Հայ ճարտարապետութեան շրջանները», *Անահիպ*, 1-2:1911, Փարիզ, էջ 20, 2:

¹³ Ս. Ճեւահիրճեան, «Հայկական կամարը գոթական ոճին մէջ», *Բազմավէպ*, 2-3:1940, էջ 43. նաեւ նոյն՝ 8-12:1940, էջ 173. նաեւ նոյն՝ 1-12:1941, էջ 17:

¹⁴ Գէորգ-Մեսրոպ, «Հայ ճարտարապետութիւնը եւ իր ազդեցութիւնը դրացի ազգերու վրայ», *Հայ գրականութիւն*, 4:1913, էջ 6-7:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցական գորգերի կիրառության մասին գոյություն ունեցող պատմական սկզբնաղբիւրներից վաղագոյնը վերաբերում է չորրորդ դարին, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ աղօթագորգերի մասին տեղեկութունները սակաւաթիւ են, չնայած՝ թանգարաններում ու մասնաւոր հաւաքածոներում պահպանուող բազում նմուշների, ինչը փաստում է դրանց գոյութիւնը հայկական արուեստում եւ հայերի ունեցած դերը աղօթագորգերի արտադրութեան գործում: Այս տեսակի գորգերը ծառայում էին «Ամենասրբազնագոյնի» վարագուրման համար, ինչպէս Գանցհորն է նշում: Դա կարող էր լինել հայկական խորանային աւանդատունը, կամ էլ «Սրբութիւն սրբոց»ի Սեղանի խորհրդանշոյ՝ նախկինում յաճախ նշուած որպէս տաճարիկ, կամ խորանի տարածքում եղած որմնախորշը, որոնք Ս. Սահակի կանոնագրքի ցուցմունքների համաձայն, ենթակայ էին արժանավայել զարդարման¹⁵:

Հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան անբաժանելի մաս է դիտւում մկրտութեան աւազանը: Միջնադարեան եկեղեցիներում աւազանները հիմնականում գտնւում էին խորանի աջ կողմում՝ հիւսիսային պատի մէջ տարբեր խորանածեւ փորուածքներով¹⁶: Առանձին դէպքերում որոշ օրինակներ - ինչպէս Շինուհայրի Կուսանաց անապատի եկեղեցու մկրտութեան աւազանը¹⁷ - ունեն ուղղանկիւն տեսք, աղեղնանածեւ խորշով՝ նման գորգի: Հայ Առաքելական Եկեղեցու կարեւոր խորհուրդներից է մկրտութիւնը. այն կրում է հոգեւոր վերածննդի խորհուրդը: Ուստի՝ մկրտութիւնից յետոյ դէպի յաւիտենական կեանք տանող այս դուռ յիշեցնող տարածքը պէտք է զարդարուէր ըստ արժանւոյն: Ենթադրում ենք, որ հայոց մէջ խորանաւոր գորգերը ծածկել են մկրտութեան աւազանը:

Հայկական գորգագործական մշակոյթում խորարանապատկեր գորգի պահպանուած հայատառ յիշատակարանով ամենավաղ օրինակներն են 1202ին գործուած «Եռախորան» եւ Գանձասարի՝ Ներսէս Յրդ կաթողիկոսին վերագրուող 1731ի գորգերը¹⁸: Չնայած որ Եռախորան գորգի ժամանակաշրջանի առնչութեամբ կան տարակարծութիւններ մասնագէտների մօտ, այդուհանդերձ այս օրինակները լաւագոյն վկայութիւնն են հայ մշակոյթում դրանց հնամենի կիրառութեան շուրջ: Նշենք որ, Հռիփսիմէի յի-

¹⁵ Գանցհորն, էջ 479, 484:

¹⁶ Ա. Յարութիւնեան, «Վիմագրական նոր վկայութիւն Մելիք Հայկազ Բ.ի գործունէութիւնից», *Սիւն*, 1-3:2021, Երուսաղէմ, էջ 126:

¹⁷ Նոյն, էջ 132:

¹⁸ Քիւրտեան, էջ 64, 68: Արձանագիր խորանագորգեր հանդիպում ենք նաեւ մասնաւոր հաւաքածոներում (տե՛ս՝ L.Der Manuelian, M. L. Eiland, *Weavers, Merchants and Kings, The Inscribed Rugs of Armenia*, Kimbell Art Museum, 1984, էջ 172, 186):

շատակարանով գորգը հնագույն արձանագրութեամբ պահպանուած խորանագորգն է¹⁹:

Քիւրտեանն օգտուելով իր ձեռքի տակ եղած աղբիւրներից, մասնաւորապէս ճանապարհորդ W. K. Stuatի 1835ին գրի առած մի վկայութիւնից, նշում է, որ Կարինի հայկական եկեղեցիներից մէկում տղամարդկանց հարուստ խաւը ծնրադրում է եկեղեցու աջ կողմում գտնուող գորգերի վրայ: Հեղինակը նաեւ մէջբերում է Նոր Զուլայի վաւերաթղթերից, որտեղ խօսւում է եկեղեցական գորգերի մասին: 1721ին Նոր Զուլայի դիւանից գրուած նամակում՝ ուղղուած Երնջակի Ս. Կարապետ եկեղեցու աթոռակալ վարդապետին, նամակագիրը նշում է ստացուած բազմաթիւ իրերի մէջ նաեւ «սկու խալիչայ...մէկ քարոզի խալիչայ»: Հեղինակի կարծիքով քարոզի գորգը քարոզողի ոտքերի տակ էր փռուում, իսկ սկիւի գորգ՝ սկիւի տակ, խորանի վրայ²⁰: Քարոզի գորգի յիշատակութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ այն յատուկ յարդարանքով զանազանուող եկեղեցական գորգ է եղել:

13րդ դարի արաբ պատմագիր Ալֆիֆտիի պատմագրութեան մէջ տեղ գտած մի երկխօսութիւնում յիշատակուած է 8րդ դարի վերաբերող հայկական մի աղօթագորգ (*նամաղ*), որը ներկայացնում էր պարտէզային տեսարան՝ պատկերուած ծաղկուն այգի եւ զբօսանքի դուրս եկած բարձրախաւ տիկնայք²¹: Վաղ շրջանից հայկական արուեստի պահպանուած օրինակներից է 13րդ դարում Կիլիկիայում ծաղկած (1286) Հեթում Բ. թագաւորի Ճաշոցը (ՄՄ 979-6բ), որտեղ մանրանկարիչը Բարսեղ Կեսարացուն պատկերել է սինազարդ կամարագորգի մէջ: Այս պատկերը կրում է 13րդ դարի գեղարուեստական մշակոյթի ընկալման ու ընկերային գործառնան իւրայատկութիւնը:

19րդ դարում գորգերը մաս են կազմել եկեղեցական արարողակարգերի, պատարագի ժամանակ ժամարարը բեմի առջեւ գորգ է դրել²²: Երուսաղէմում Ս. Ծննդեան ճրագալոյցի երեկոյեան, ըստ սովորութեան, հայոց պատրիարքը միաբանութեամբ հանդերձ Բեթղեհէմ է գնում, իջնում Ս. Այրը, խաչով, աւետարանով զարդարում, լցնում ամենայն կանթեղով, ջահով, մոմերով եւ արկանում գորգ թէ՛ սուրբ Ծննդեան Տեղի առջեւ եւ թէ՛ Մսուրի մօտ՝ ուխտ ու երկրպագութիւն անելով²³: 20րդ դարասկզբին Երու-

¹⁹ Գանցհորն, էջ 481, 484:

²⁰ Քիւրտեան, էջ 43-46:

²¹ Ա. Պօղոսեան, «Եռախորան գորգի ծագումնաբանութեան հարցի շուրջ», *Էջմիածին*, Զ:2017, էջ 83:

²² Կարգացոյց ըստ ասանդութեանց Հայաստանեայց եկեղեցոյ, տպ. Մ. Կ. Սարդեան, Կ. Պօլիս, 1888, էջ 11:

²³ Մկրտիչ վարդապետ Արծրունեան, *Սյորագրութիւն սրբոյ քաղաքին Երուսղէմի, քննութեամբ համառօտելու ի Հաննա եւ ի Մարինոս պատմագրաց ընդ որս եւ յաւելելու բազում բանս հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք*, տպ. Ս.

սաղէմի Ս. Յակոբ վանքում եկեղեցական արժէքաւոր իրեղէնների, ձեռագործ հնագոյն գորգերի շարքում կային թանկարժէք մետաքսեայ *սեճճա-տէներ*, որոնք դժբախտաբար այրուել են 1911ի հրդեհից²⁴:

ՀԱՅԵՐԸ ԽՈՐԱՆԱԳՈՐԳԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՒ ԻՐԱՅՈՒՄՆԵՐ

19-20րդ դարասկզբին Արեւմտեան Հայաստանի խոշոր քաղաքների եւ յատկապէս Փոքր Հայքի գորգագործական կենտրոններում տարատեսակ գորգերի կողքին մեծ թիւ են կազմում հիւսուած խորանագորգերը: Աղօթագորգերի արտադրութիւնը ոչ միայն կապուած էր հայ իրականութեան մէջ կիրառելով²⁵, այլ նաեւ մահմեդականների շրջանում սպառելու, իրացնելու հետ: Եւ քանի որ 19-20րդ դարասկզբին մեծ զարգացում ապրեց գորգի առեւտուրը²⁶, բնականաբար, գործելու էին գորգեր առաջնորդուելով նաեւ շուկայի պահանջներով: Հետեւաբար, սա պատճառ էր նաեւ որ հայ կանանց ձեռամբ հիւսուած գորգերի զարդարման մէջ օգտագործուէին հարեան ժողովուրդների մշակութային զարդատարրեր: Կեսարիայում, որտեղ ընդարձակ գործի վերածուց այս արհեստը, հայ վաճառականների շնորհիւ գորգերը դուրս էին բերում մեծ քաղաքների՝ Կ. Պոլսի, Եգիպտոսի, եւ Իզմիրի հրապարակներ վաճառքի²⁷: Այստեղ արտադրուող ճաշակաւոր գորգերի մէջ աչքի են ընկնում յատկապէս *սեճճապէներ*, որոնք, փաստօրէն, աւելի նուրբ ու կենդանի գոյներով էին քան պարսկական գորգերը²⁸: Կեսարիան մետաքսեայ գորգերի արտադրութեան կենտրոնն էր Թուրքիայում. «*Մեծամասամբ այսպէղ աղօթա-*

Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1859, էջ 236. նաեւ՝ *Բովանդակութիւն ազգային սեպհականութեանց ընկերովի իրաւանց արարողութեանց եւ սովորութեանց ի տնօրինական Ս. Տեղիս*, տպ. Ս. Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1890, էջ 121:

²⁴ Յ. սարկաւազ Մանաւեան, «Երուսաղէմին վանքին հրդեհը», *Քիզանդիոն*, Կ. Պոլիս, 1911, 4441, էջ 1:

²⁵ Յունահայ համայնքում պահպանուել է Պլեճեան ընտանիքին պատկանող սինանագարդ մի խորանագորգ, որը ժամանակին Սեբաստիայում առանձին սենեակում է իր տեղն ունեցել, որտեղ առանձնացել են աղօթելու համար (Պլեճեան Հաւաքածոյ-Սելանիկ <https://www.houshamadyan.org/arm/oda/europa/blejian-coll.html>):

²⁶ Այս երեւոյթը պամանաւորուած էր եւրոպական երկրներում եւ ԱՄՆում ձեռագործ գորգերի պահանջարկի կտրուկ աճով (Ա. Պօղոսեան, «Գորգագործութիւնը Փոքր Ասիայում (XIX դ. երկ. կէս, XX դ. առ. քառորդ)», *Հայ ժողովրդական մշակոյթ XVI, աւանդականը եւ արդիականը հայոց մշակոյթում, Դերենիկ Վարդումեանի ծննդեան 90 ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիստերի ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., Երեւան, 2014, էջ 102:

²⁷ Արշակ Ալաօյաճեան, *Պապմութիւն հայ Կեսարիոյ, Բ. հապոր*, Hagob Papazian press, Գահիրէ, 1937, էջ 1501-7:

²⁸ Յ.Պ.Թ., «Կեսարացիք եւ գորգաշինութիւնը», *Քիզանդիոն*, 1899, թիւ 707, էջ 1:

գորգեր են գործում, հարթ, միագոյն կենտրոնով, եւ այդ գորգերի վաճառքով, ընդհանուր առմամբ, զբաղում են հայերը»²⁹:

Փոքր Ասիայի յայտնի գորգագործական կետրոններում՝ Գիորդեսում (Ghiordes), Լադիկում, Ուշակում³⁰, Պերգամա³¹ գործուած աղօթագորգերը մասնագիտական գրականութեան մէջ յայտնի են այդ քաղաքների անուններով: Նշուած տարածքներում ամէն տուն ունեցել է իր դագգահը: Շատ տեղերում գործարանները հիմնուել են եւրոպական եւ ամերիկեան կապիտալիստների կողմից, գորգագործները գրեթէ բոլորը հայ կանայք ու աղջիկներ են եղել: Ըստ օտար հեղինակների հաղորդումների՝ մուսուլման կանայք չափեալ է աշխատէին գործարաններում³²: Գորգագէտ Է. Միւրէյը նկատում է, որ Թուրքիան զրկուեց իր հմուտ գորգագործներից, երբ հայերը լքեցին Թուրքիան, նշելով, որ վերջիններս միշտ գործել են եւ հաւանական է համարում անատոլիական գորգերի մեծ մասը գործուել են հայերի եւ յոյների կողմից³³: Իսկ ամերիկացի միսիոնարները նշում են, որ Թուրքիայում արտադրուած գորգերի մեծ մասը պատրաստել են հայ, յոյն կանայք, իսկ թուրք կանայք գրեթէ համընդհանուր հրաժարուել դրանք գործելուց³⁴: ««Թիւրքական» գորգ ասուածն իր մէջ ներառում է բոլոր գորգերը, որոնք արտադրուել են Օսմանեան կայսրութեան ներսում, արտադրողները կարող էին լինել քրդեր, չերքէզներ կամ քրիստոնեաներ, վերջիններս՝ հայերը, յոյներն էին»³⁵: Մէկ այլ աղբիւր նշում է. «Թուրքական կայսրութիւնում գորգերի առեւտուրը հայերի, յոյների ու հրեաների ձեռքում է, գեղազարդումը, որը մի ժամանակ ասորական, բաբելոնեան էր, հիմա՝ արաբական, օսմանեան»³⁶:

Թուրքիայի մզկիթները զարդարող հայկական գորգերի մասին տեղեկութիւն է թողել 1912-18ին Պոլսի Էքաֆի թանգարանի վարչական խորհրդի անդամ Արմենակ Սագրզեանը: Նա գրում է որ թանգարանը մահմե-

²⁹ Eliza Dunn, *Rugs in their Native Land*, Dodd, Mead and company, New York, 1916, էջ 80-81:

³⁰ Այս քաղաքների գորգերի եւ դրանց առեւտրի մասին տե՛ս՝ Գ. Հալէպեան, «Ուշագի, Քէօթահիայի, Սիմափ, Կէօրտէսի գորգերը», *Քիւրակն*, 1907 թիւ 28, էջ 1076:

³¹ «Պերկամա տեսակի փոքրագորգերը (սեթճատէ) այնչափ յարգի չըլլալով արժէքը չնչին է, բայց այս ապրանքի մեծ տեսակները սենեակի գետնի մերկութիւնն են գոցում, պայմանով, որ զոյգ լինեն» (Ա.Ն. Գաբունեան, «Հնամեայ գորգերը եւ անոնց արժէքը», *Մանգունէի Էֆքեար*, 1905 (1325) էջ 1:

³² Lewis, *The Practical*, էջ 217:

³³ E. Murray, *Oriental Rugs*, USA, 1976, էջ 106:

³⁴ "Woman's Work in Foreign Lands," *Mission Studies*, 6(XXII):1904, էջ 181:

³⁵ Rosa Belle Holt, *Rugs, Oriental and Occidental Antique and Modern*, A. C. McClurg & Co, Chicago, 1901, էջ 52:

³⁶ C. R. Clifford, *Rugs of the Orient*, Glifford & Lawton, New York, 1911, էջ 59:

դական կրօնական հաստատութիւնների հին գորգերը ստանալու համար դիմել է երկու հայկական կենտրոնների՝ Էրզրում եւ Վան: Կարինից ստացած գորգերի մէջ եղել են խաչապատկեր հայական գորգեր³⁷: Հայկական գորգերը եկեղեցիներից վերցնում եւ իրացնում էին օտարները, այդպիսին էր նաեւ արձանագրութեամբ յայտնի Գոհար գորգի (Արցախ, 1700) ճակատագիրը, որն ինչպէս օտար հեղինակներն են նշում թուրքերն են վերցրել հայկական եկեղեցուց, ապա եւ Սեւ ծովով տարուել է Լոնդոն³⁸: Եկեղեցական իրերի կողոպուտը յայտնի էր անելի վաղ արաբական շրջանից: Ըստ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու մի վկայութեան՝ արաբները Ը. դարում կողոպտում են եկեղեցական սպասքի հետ նաեւ արկանեփն (գորգ) եւ առագաստը (խորանի վարագոյր) (Բագուանայ գիւղի Ս. Գրիգոր վանք)³⁹:

Այս վկայութիւնները կարելու աղբիւրներ են, որոնք ապացուցում են հայերի ունեցած մեծ ամանդը օսմանեան շրջանում գործուած գորգերի գործում: Մեզ ժառանգել են արուեստի գործեր, որոնցում դրոշմուած են իրենց աշխարհընկալումը, փիլիսոփայական ու գեղագիտական հայեացքները: Այս գորգերի ձեւերի զինանոցը հայ մշակոյթն է, որում վերամշակուած են կեցութեան բոլոր պատկերացումները մարդկութեան փորձով եւ այդ մշակութային ձեւերի կիրառումը, մշակումը, նոր բնագաւառ փոխադրելով այս ազգային առանձնայատկութիւնները միասնական հանգոյցով կապուել են հոգեւոր ու նիւթական մշակոյթին եւ նորարական մեծարդիւնք փոխակերպումներ հաղորդել գորգարուեստին:

ԱՂՕԹԱԳՈՐԳԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

ԸՍՏ ԿԱՄԱՐԱՁԵԻՐԻ. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔԸ

Հայոց ազգագրութեան թանգարանում պահպանում են մօտ երեք տասնեակ (29) խորանաւոր աղօթագորգ (հաշուի մէջ չեն մտնում սինազարդ գորգերը, որոնց անդրադարձել ենք⁴⁰): Հաւաքածուի նմուշները ունեն ճարտարապետական կամարների տարբեր լուծումներ: Ըստ կամարների փորձել ենք տարբերակել՝ **գմբէթաձեւ, կիսագմբէթ, ուղղանկյուն գլխազարդ, աստիճանաձեւ եւ կորաշար-աղեղնաձեւ** կողերով տեսակ-

³⁷ Ա. Սազըզեան, «Հայկական գորգերը ԺԵ.Էն ԺԹ. դար», *Անահիպ*, 5-6:1932, էջ 74:

³⁸ A. F. Kendrick, *Hand-woven Carpets Oriental and European*, New York, 1922, էջ 16:

³⁹ Յ. Քիրտեան, «Հայ եւ արաբ գեղարուեստի յարաբերութիւնը», *Անահիպ*, 1-2:1932, էջ 60:

⁴⁰ Ա. Մխիթարեան, «Հայոց ազգագրութեան թանգարանի խորանաւոր գորգերը», *Հայկական հանգոյց, հայոց գորգագործական մշակոյթը, հանրապետական երկրորդ գիտաժողով*, «Նոր տպագրիչ» ՍՊԸ, Երեւան, 2016, էջ 53:

ներ, իսկ որպէս առանձին տեսակ ենք համարել ձեռնապատկեր գորգերը:

Գմբէթաձեւ գլխազարդով գորգերը պահանջմունքին համապատասխան ճարտարապետութեան ու գեղագիտական բովանդակալից ձեւերի միասնութիւն ունեն: Առանձնանում են ուղղանկիւն դաշտի վրայ սրածայր գմբէթի պատկերագրութեամբ, որի ճակատամասի պատկերային ձեւն ունի հայկական եկեղեցու սուրանկիւն գմբէթի տեսք: Փոքրասիական աղօթագորգերն աչքի են ընկնում գմբէթաձեւ վերջաւորութեամբ ու չնայած այսօր ներկայացւում են որպէս թիրքական, այդուհանդերձ հայկական պաշտամունքային ճարտարապետութեան ազդեցութիւնն ու դրոշմն են կրում: Գմբէթն այստեղ ամբողջ դաշտի երկայնքով է կամ՝ պահպանւում է միայն վերին գօտեզարդ խորանի հատուածը՝ նեղ գօտու տեսքով: Վերջինս կարող է լցուած լինել խաչապատկերներով (ՀՄԹ 3549, 3592, 3776), շերտագծերով (ՀՄԹ 1254), քառաթերթ ծաղիկներով (ՀՄԹ 5343, 6970): Իսկ կենտրոնական դաշտում տեղ են գտնում տարբեր գորգատեսակներին բնորոշ զարդայօրինումներ, երկրաչափական ու բուսական զարդանախշեր: Հանդիպում ենք գորգեր, որտեղ կողք կողքի ներկայացւում են զոյգ գմբէթներ (ընդունուած է համարել, որ բազմախորշ գորգերը նախատեսուած էին - նախանշում էին աղօթողի տեղը - ընտանիքի համար)⁴¹: ՀԱԹ ՀՄԹ 3549 (19րդ դարի կէս) օրինակում գորգը զարդագօտով բաժանուած է երկու մասի, որոնց վրայ առանձին պատկերուած է զոյգ գմբէթախորշ:

Ոճաւորուած բուսական զարդարանք ունի ՀԱԹ ՀՄԹ 3592 (*Շիրվան, 19րդ դարի կէս*) գորգը, որի ողջ հիմնադաշտը կենաց ծառերով է պատկերուած: Վերջիններս ամփոփուած են խաչապատկերներով հատուղ ցանցի մէջ: Խաչերով են լցուած նաեւ ոճաւորուած ծառերի կենտրոնները, գորգի արտաքին ու ներքին եզրագօտիներից մէկը, ինչպէս նաեւ գմբէթի գօտին: Բուսածաղկային ոճաւորմամբ մեծ խաչ է հիւսուած ՀԱԹ ՀՄԹ 6970 (*Խարբերդ, 19րդ դարի առաջին կէս*) (**Նկ. 1**) գորգի դաշտի կենտրոնում: Իսկ խորանը ձեւաւորուած է խաչահիմք ութաթերթ ծաղիկներից կազմուած շղթայով:

Սիւնազարդ խորանագորգերի պատկերագրութեան մնացուկ է պահպանուել ՀԱԹ ՀՄԹ 3776 (20րդ դարի սկիզբ, Շիրվան) գորգի դաշտում: Գմբէթաձեւ կամարի տակ տեղ է գտել կանթեղի կամ սափորի ուրուագիծ ունեցող յօրինուածք, որը նաեւ կրկնուում է կենտրոնում զիգագաձեւ ելուստ ունեցող նախշերի մէջ: Կախուած կանթեղով պատկերումը տարածուած էր Փոքր Հայքի գորգերում, յաճախ է հանդիպում Գիորդէս եւ հազուադէպ՝ Kulah գորգերում⁴²:

⁴¹ Lewis, *The Mystery*, էջ 36:

⁴² Lewis, *The Practical*, էջ 323:

Կիսագմբէթ գորգերն ի համեմատ նախորդ օրինակների տարբերում են կամարի կառուցումով սուր անկիւնը գազաթամասում հատուած, կտրուած է ուղիղ գծով: Կորնթարդ այս կամարները նոյալէս նեղ գօտու տեսքով են: Իսնծորեսկ տիպի վիշապագորգի զարդայօրինումով է յարդարուած ՀԱԹ **Հ^մ 1158.3** (*Սիւնիք, 20րդ դարի սկիզբ*) գորգը: Հատած գմբէթի աջ եւ ձախ անկիւններում խաչապատկերներ են, իսկ կենտրոնական դաշտն ընդգրկում է իսնծորեսկ գորգերին յատուկ մեղալիոն: Բուսածաղկային լուծումներ են կրում ՀԱԹ **Հ^մ 3484** (*Վան, 20րդ դարասկիզբ*) (**նկ. 2**) եւ **Հ^մ 3598** (*1894, Շիրվան-Ղուբա*) գորգերը: Ոճական սերտ ընդհանրութիւններ ունեն եւ հաւանաբար նոյն տարածաշրջանում են գործուել 3598 եւ վերոնշեալ 3592 համարի գորգերը: Այն արտայայտում է ողջ դաշտի մակերեսում ոճաւորուած կենաց ծառերով եւ եգրագօտիների նոյն զարդային լուծումներով, տարբերութիւնը գմբէթների ձեւաւորման մէջ է: 3598 գորգի գմբէթարդը լայն է ու վերելում հատած, նոյնալէս լցուած է խաչերով, ունի արաբատառ թուագիր արծանագրութիւն (1894): Խաչերով է յարդարուած նաեւ 3484 գորգի գմբէթի գօտին, իսկ դաշտի գոյն ընդգրկող մակերեսի վրայ կողք կողքի դասաւորուած ծաղկանախշեր են:

Կենաց ծառերի պատկերումը ոչ միայն տեղ է գտնում հիմնական դաշտի վրայ, այլ որոշ օրինակներում այն գորգի վերին անկիւններում է՝ գմբէթի աջ եւ ձախ կողքերին: Այս ձեւով են յարդարուած այս խմբի ՀԱԹ **Հ^մ 1292** (*Կ.Պոլիս, 19րդ դար*) եւ **Հ^մ 68-1** (*Գանձակ, 1921*) եւ *ուղղանկիւնաձեւ* գլխազարդով **Հ^մ 3559** գորգերը: 1292 կենաց ծառն ունի եղեւնաձեւ տեսք, որի գազաթն աւարտում է շեղանկիւն նախշով, իսկ 68-1 եւ 3559 օրինակներում դրանց ճիւղերը կեռանախշերով են ձեւաւորուած: Կենաց ծառերի պատկերումն իր մէջ ամփոփում է յաւերժութեան գաղափարը: Այդ մասին՝ ստորեւ: 1292 եւ 68-1 գորգերը զարդարուած են երկրաչափական զարդանախշերով, 68-1 գորգի գմբէթի ներսում արաբատառ թուագիր արծանագրութիւն է՝ 1921: Ոճական ընդհանրութիւններ ունեն 68-1 եւ **ՀԱԹ Հ^մ 7638** (*Վայոց ձոր, 19րդ դար, արաբատառ արծանագրութիւն՝ 1844*) եւ գմբէթաձեւ գլխազարդով **Հ^մ 1254** (*Եղեգնաձոր, 20րդ դար*) համարի գորգերը: Սրանց բնորոշ է դաշտի վրայ ելուստաւոր ուղղանկեան պատկերների դասաւորուածութիւնը:

Այս գորգերի եւ, առհասարակ, աղօթագորգերին բնորոշ զարդայօրինումաձքային առանձնայատկութիւններից է գմբէթի ներսում, կամ շուրջը տեղաւորուած սանրի պատկերները՝ որպէս յիշեցում մահմեդականներին մօրուքը սանրելու⁴³: Սակայն նկատենք, որ նման սանրաձեւ կամ կտուտիչ յիշեցնող զարդանախշ յաճախ ենք հանդիպում հայկական կարպետներում ու գորգերում: Դրանք հանդէս են գալիս տարբեր ձեւերով՝ ուղղանկիւն, ուղղանկիւն սեղանաձեւ՝ ատամնաշարով: Որոշ օրինակներում՝ 68/1,

⁴³ Lewis, *The Mystery*, էջ 38:

1292 անմիջապես խորանի տակ պատկերում են խոշոր չափի եւ ուղղանկյուն սեղանի տեսք ունեն, հաւանաբար սա ոչ թէ սանր է, այլ՝ եկեղեցու խորանի հարթակ: Նախորդ խմբի՝ 3776 համարում երկու ձեւն էլ պատկերուած է: Որոշ օրինակներում նրա անմիջապէս վերելում փոքրիկ գորգ յիշեցնող պատկերներ են, ինչը եւս խօսում է սեղանի ու նրա վրայ փռուող գորգ, կամ ծածկոցի մասին: Այսպէս, 68/1 գորգում, այն աւելի յստակ է պատկերուած, փոքրիկ գորգիկ է՝ կենտրոնական դաշտով, եզրագօտով, փորձ է արուած զարդանախշեր տալ՝ քառակուսի հանգոյցներին տարբեր երանգներ հաղորդելով: 1292 գորգում զուգահեռ երկու հորիզոնական զարդաշերտեր են, իսկ 7638 համարում քառակուսի շրջանակ է՝ եզրագօտով եւ կենտրոնի շեղանկիւնաձեւ զարդանախշով: 1254 համարում գմբէթի կողմնային հատուածներում երկու միանման շախմատի դասաւորութեամբ գորգիկներ են:

Խորանաւոր գորգերը համադրութեան մէջ են հայ մանրանկարչութեան հետ եւ նրա հիմքի վրայ են ձեւաւորում: Ոճական իւրատեսակութիւն ունեն, կցում են կենցաղային տարրեր՝ սափոր՝ բնորոշ դարձնելով զարդարանքի ու կառուցուածքի զուգակցումը: Սափորի պատկերագրութիւնը հանդիպում է հայկական ձեռագրերում վաղ շրջանից՝ Աւետման, Ռտնլուայի տեսարաններում, լուսանցազարդերում: ՀԱԹ Հ^մ 7501 (1901-2) (նկ. 3) գորգի վերին գմբէթի աջ ու ձախ անկիւններում են պատկերուած: Գմբէթի տակ արաբատառ թուագիր արձանագրութիւն է՝ (1901-2):

Խաչքարի լուծումներ են տրուած ՀԱԹ Հ^մ 7258 (20րդ դարի սկիզբ) գորգին. կենտրոնական դաշտի ուղղանկյուն զարդայօրինուածքի մէջ խոշոր խաչ է, որից ներքեւ վարդեակ է, ինչպէս խաչքարերում: Հաւանաբար գորգը նախօրինակ է ծառայել աւելի ուշ գործուած 5294 գորգին:

Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում **կիսագմբէթ** տեսակի գորգերը, որոնք մօտ են այսպէս կոչուած «Բելլինի» տիպին: Սրանք նոյն ճակատամասով են, տարբերութեամբ, որ Բելլինի տիպում Գանցհորնը օրինակներ է բերում ստորին հատուածում բացուածքով կամ բանալու անցքի նմանուող յօրինուածքով: Մեր օրինակներում ստորին հատուածն ունի դէպի գորգադաշտ ուղղուած բացուածք՝ մուտք յիշեցնող նախադուռ, որը կարող է լինել փակ կամ բաց: Հեղինակը «բանալու անցքը» ենթադրում է որպէս մկրտութեան աւազան, որը յետագայում դառնում է «Սուրբ տաճարածքի» մուտք⁴⁴: Մեր օրինակներում դրանք յիշեցնում են եկեղեցու յատակագիծ՝ ճակատամասի խորանով եւ ստորին մուտքով: ՀԱԹ Հ^մ 45515, (Կարս, 19րդ դարի վերջ), Հ^մ 5343, (20րդ դարասկիզբ), Հ^մ 6777 (Ախալցխա, 19րդ դարի վերջ) գորգերի կամարախորշերի ստորին հատուածները ներձգուած են՝ մուտք յիշեցնող, տարբերում են ճակատամասի կամարների ձեւերով: 455/5 օրինակում կամարը հատած գմբէթի ձեւ ունի,

⁴⁴ Գանցհորն, էջ 504:

5343 սուրանկին գմբէթածե է, կողքերին՝ արաբատառ արձանագրութիւն՝ «Ալլահ», այս երկու օրինակներում էլ հիմնական դաշտը զարդարում են խոշոր խաչաստղի կամ Որոտան գորգերի զարդայօրինուածքները՝ ութաթեւ աստղերը: Տարբերուող օրինակ է 6777 գորգը, որի ճակատամասը բոլորովին նման չէ միւս օրինակներին. գորգագործուին ներշնչուելով վահանագորգերից, այն հետաքրքիր ոճով ներկայացրել է կամարի հատուածը այն նմանեցնելով մարդու գլխի՝ շնորհիւ ներսում օգտագործուած զարդանախաշերի, որոնք դիմագիծ են յիշեցնում: Ամենայն հաւանակաւնութեամբ նախնական օրինակները եղել են բանալու անցքով, այնուհետեւ հանդէս են եկել տարբեր լուծումներով, ինչպէս՝ մեր օրինակներում: Պատահում են գորգեր, որ հանդէս են գալիս ներքեւի փակ եզրով՝ **ՀԱԹ ՀՊ6769** (Ախալցխա, 1899), որն ունի արաբատառ գրութիւն:

Գեղարուեստական առանձնայատուկ յարդարում ունեն այս շարքի **ՀԱԹ ՀՊ 3884/1** (*Խարբերդ-Բալու, 19րդ դար*) (**նկ. 4**) եւ **ՀՊ 7658** (20րդ դարի սկիզբ) գորգերը. հաւանաբար նոյն վարպետի աշխատանք են⁴⁵: Գորգերի կարմիր հիմնագոյնի վրայ տեղ են գտել գմբէթածե կամարով, ներքեւի ստորին եզրի բաց դռան մուտքով խորշեր: Կամարը լայն գօտու տեսքով է, որը երկու օրինակում էլ զարդարուած է նոյն կեռազարդ ատամնանախշով, վերջիններս մուտքի երկու եզրագծում ասարտում են ծառ յիշեցնող բուսանախշով: Յատուկ նշանակութիւն ունի պատկերամոտիային իմաստաբանութիւնը: Հիմնադաշտը, որն այստեղ, ըստ էութեան, սուրբ տարածք է ընկալում, տեղ են գտել պաշտամունքային ճարտարապետական կառոյցներ, ամենայն հաւանականութեամբ սուրբ շինութիւններ՝ նման եկեղեցու, քանի որ կտուրներին խաչի պատկերներ են: Սրանք տեղաւորուած են անմիջապէս կամարի տակ մէկական օրինակով եւ դաշտի վրայ, պատկերուած են եռաշերտ ֆասսադով՝ լցուած **S**-աձեւ վիշապ նախշերով եւ կտուրով՝ ասարտուող փոքրիկ ու մեծ խաչերով: Շինութիւնները շրջապատուած են ծառերով⁴⁶, որոնք 7658 գորգում պատկերուած

⁴⁵ Այս գորգերը գրականութեան մէջ յայտնի են որպէս Քըրշեհիր (Kir Shehr) աղօթագորգ, անունը ձեռք են բերել Անկարայի վիլայէթում գտնուող Քըրշեհիր տեղանունից (Lewis, *The Practical*, էջ 220):

⁴⁶ Հոգեւոր եւ աշխարհիկ համակարգերում կեանքի ծառը շեշտում է կեանքի վերընթաց գիծը՝ ծննդից մինչեւ պտղաբերում: Նրա բարձրագոյն նպատակը յաւերժական կեանքն է՝ անմահութիւնը: Ծառը նաեւ իր մէջ կրում է կորուսեալ դրախտի իմաստը, այն ինչը կորցրեցին Ադամն ու Եւան՝ ճաշակելով դրախտի ծառի պտուղը: Եսայի մարգարէն ծաղկած գաւազանի մասին յիշատակում է. «Հեսսէի արմատից գաւազան պիտի ընծիւղուի, ծաղիկ պիտի բուսնի այդ արմատից: Նրա վրայ պիտի իջնի Աստծոյ Հոգին, իմաստութեան եւ հանճարի Հոգին» (Եսայի 11:1-2), քանի որ Հեսսէն Դաւիթ մարգարէի հայրն էր, եւ Քրիստոսը Դաւիթի թագաւորական ցեղից էր (<http://www.surbzoravor.am/post/view/avetman-patkeri-khorhurdy>):

են յստակ ուրուագծով, անգամ նշմարում են նաեւ բարդու պատկերներ, իսկ 3884/1 գորգում դրանք ոճաւորուած են, երկրաչափականացուած⁴⁷: Սրբազան կառոյցների պատկերումը բնականաբար ստեղծում էր կրօնական-գաղափարական միջավայրում, ունենալով պաշտպանական նշանակութիւն: Ծառի պատկերումը պարտադիր էր թաղման ծէսի համար նախատեսուած գորգերում: Վերջիններս դազաղը ծածկելու համար էին, միշտ ունենում են ծառի պատկեր, կենտրոնում՝ մեծ կամ դաշտը ծածկող փոքր բազմաթիւ ծառեր: Սովորաբար ամենաշատ պատկերուող ծառը նոճին է, որը եւ տնկում են արեւմտահայ (ապա նաեւ սփիւռքահայ) թէ թիրքական գերեզմանոցներում: Նոճին կրում է յաւերժութեան խորհրդանշանը⁴⁸: Սգոյ յատուկ խորհրդանշանների, ծառի պատկերումը, թէ՛ ազգային, թէ՛ անձնական նշանակութիւն ունեն: Աղօթագորգերում գրադաշտական նոճու, հնդկական լոտուս ծաղկի, չինական բուդդայական խորհրդանշանները վկայում են հաւատքների խառնուելու մասին⁴⁹:

Աստիճանաձեւ կողերով ձեւաւորուած կամարով է առանձնանում յաջորդ խումբը: Աստիճանների սիմետրիկութիւնը երբեմն կարող է խախտուել գծերի թելութեան հաշուին: Սովորաբար այս տեսակը բաւականին տարածուած է Փոքր Հայքի քաղաքներում: Կամարը երկու կողմերում սկսում է զիկկուրատներով եւ գազաթում ձգում-ստանում սուրանկին գմբէթի տեսք, աւարտում է տարբեր զարդաձեւերով: ՀԱԹ Հ^ֆ 455.2 (*Սեբաստիա, 19րդ դարի սկիզբ*) գազաթը շեղանկին ելուստով է: Կենտրոնական դաշտն աչքի է ընկնում ութաթեւ աստղերի զարդարմամբ, եզրագօտու խաչաձիւղ կեռանախշերի ձեւաւորմամբ: Կեռանախշ ելուստով է աւարտում ՀԱԹ Հ^ֆ 4026.2 (*Խարբերդ, Օւաջըկ, 20րդ դարի սկիզբ*) (նկ. 5) գորգը, որի կենտրոնական դաշտը ազատուած է յարդարանքից: Անկանոն կողային կտրուածքներ ունի ՀԱԹ Հ^ֆ 3612 (1916) (նկ. 6) գորգը, որի գազաթն աւարտում է փոքրիկ շեղանկինով, ուր ամփոփուած է խաչ: Ի տարբերութիւն միւս օրինակների գորգի լայնակի երկու կողմերում են կամարախորշեր պատկերուած: Վերջինիս նախօրինակ են ծառայել սինազարդ, կանթեղազարդ գորգերը: Խորշերից կախուած են երկու խոշոր, շղթայակապ կանթեղներ՝ յարդարուած խաչապատկերներով: Ունի հայատառ արձանագրութիւն, վերին ձախ անկիւնում թուագիր՝ 1916, իսկ ստորին լայնակի եզրում հայերէն գրութիւն է՝ «1816 (1916) թ(վ)ին Զաւա Ի-

⁴⁷ Ծառերի եւ խաչազմբէթ շինութիւնների պատկերագրութիւնը տարածուած է հայկական գործուածքի գեղազարդման համակարգում. դրանք տարածուած են Ուրֆայի ասեղնագործ, Վանի «Հացալնըխ» կոշուող ծածկոցներում, ինչպէս նաեւ սրբիչներում: Ծառեր հանդիպում ենք նաեւ Սասունի կանանց գոգնոցներում, եկեղեցու գմբէթ՝ Բարձր Հայքի տարազի մետաքսեայ գօտիներում:

⁴⁸ Dunn, էջ 79:

⁴⁹ Churchill Ripley, էջ 16, 19:

սախանօվ այս խալին անունն տէրա(մ)բ», այսինքն՝ անուամբ Տիրոջ, Տիրոջ կամօք գործուեց:

Ուղղանկիւնաձեւ գլխազարդով օրինակ է **ՀԱԹ Հ^տ3559** (*Շիրվան-Ղուբա, 20րդ դ. սկիզբ*) գորգը, զարդարուած կեռանախշերով: Ուղղանկին գլխազարդը յայտնի է որպէս կովկասեան ձեւ՝ kazak: Գօտին լցուած է խաչերով, երկու կողքերին ոճաւորուած կեռազարդ կենաց ծառեր են: Գմբէթի տակ ամփոփուած է ուղղանկին սեղանաձեւ սանր կամ հարթակ, վերելում՝ երկու զուգահեռ գծեր:

Չնայած որ աղօթագորգերի գեղազարդման համակարգը ներյատուկ գեղարուեստական մոտիւններով է ձեւաւորուած՝ ենթարկուած կրօնականին, այդուհանդերձ, հանդիպում ենք գորգերի, որտեղ պատկերուած են համակարգուած բոլոր զարդատարրերը, բայց չափերով համեմատաբար մեծ են, իսկ աղօթագորգերի բնորոշ յատկանիշերից է փոքրաչափ լինելը⁵⁰: Ըստ էութեան, գորգագործները փոխել են գեղարուեստական արտադրանքի կառուցուածքը եկեղեցական կիրառումից շեղելով՝ իրենց անձնական ծառայութեան համար: Երկու գաղափարները ծուլուած են մէկում, նորը ներկայացնում են որպէս հնի առանձին փոխակերպում: Այդպիսի օրինակ է **ՀԱԹ Հ^տ7193** (*Արցախ, 1912*) գորգը. կենտրոնում այն խոշոր խաչափմբ զարդաշրջանակ ունի, որի վերին ու ներքին թելերից դէպի գորգի լայնակի կողերը ձգուած են սրածայր գմբէթներ, որոնք իրենց մէջ ամփոփում են սանր, զոյգ ձեռքեր⁵¹ եւ սափոր: Գմբէթների շուրջը կենաց ծառեր են, դաշտը լի է խաչերով: Ունի հայատառ արձանագրութիւն՝ «1912 վկ . րտ»:

ՀԱԹ Հ^տ7489 (*Արցախ, 19րդ դարի վերջ*) (**նկ. 7**) գորգի պատկերները ցուցում են ոչ միայն ձեռքի, այլեւ գլուխը խոնարհելու տեղը: Դաշտի վրայ երկրաչափական զարդայօրինուածքներ են, վերելում վերածում են գլխի ուրուագիծ ունեցող զարդաձեւի՝ կողքերին ձեռքեր (նմանօրինակ լուծում ունէր 6777 գորգը): Յատկանշական է, այն իր մէջ ամփոփում է խաչապատկեր փոքրիկ գորգիկ՝ եզերուած զարդագօտիներով: Գորգից վար պատկերում է սանր: Եթէ գորգիկը յիշեցնում էր, որ աղօթողը չմոռանար իր գորգը, ինչպէս միւս պարագաները, ապա ինչո՞վ էր պայմանաւորուած խաչապատկերների այդչափ առատութիւնը մի տեսակ գորգերի գեղազարդման համակարգում, որը նախատեսուած չէր քրիստոնեայ հայերի համար: Խորհրդաբանութիւնը այն հիմնական բանալին է, որով հնարաւոր է ճշտօրէն ընկալել գորգագործի աշխատանքը: Գրեթէ բոլոր օրինակներում խաչի պատկերներ կան, որոնք, ըստ էութեան, քրիստոնեայի ձեռ-

⁵⁰ Լայնութիւնը տատանում էր 76-121սմ, իսկ երկարութիւնը՝ 121-182սմ (Mumford, էջ 94):

⁵¹ Որոշ հեղինակներ ձեռքերի պատկերները նոյնացնում են Մուհամէդի ձեռքերի հետ (Holt, էջ 93):

քի աշխատանք են: Ինչպէս օտարներն են նկատում՝ «Թուրքերը երբեք չեն զարդարել իրենց գորգերը խաչով, այն հայկական է»⁵²: «Հայերը թիւրքմենական բոխարա թեքէ (Tekke Bokhara) աղօթագորգերն անուանում են խաչի բոխարա (Khatchli) նրա համար, որ կենտրոնի զարդագօտիները չորս մասի էին բաժանում դաշտին խաչի տեսք տալով, իսկ խաչին հայկական խաչ բառից էր ծագում»⁵³: Եթէ նախորդ օրինակում խորանին փոխարինում է գլխի տեղը մատնանշող յօրինումաձը, ինչը յուշում է գորգի գործառույթի մասին, ապա ՀԱԹ Հ^մ5824 գորգում (Իգդիր, Կադզում, 1910) բացակայում է կամարը. միայն ձեռքերի պատկերներ են պահպանուել դաշտի մէջ, դասաւորուած դիմահայեաց: Սա եւս հաստատում է այն տեսակէտը, որ այն բուն գործածութեան նպատակից դուրս է մղուել ու անձնական կիրառութեան համար օգտագործուել՝ պահպանելով որոշ տարրեր: Ունի արաբատառ արձանագրութիւն՝ 1910:

Հաւաքածուում պահպանում են նաեւ պարսկական աղօթագորգեր, որոնց կամարը յստակօրէն տարբերում է ոճով, այն **կորաշար-աղեղնածէ** է: ՀԱԹ Հ^մ7517 (Թաւրիզ, 17-18րդ դարեր) եւ Հ^մ7241 (Թաւրիզ, 19րդ դար) գորգերի գեղարուեստական կառուցուածքը բնորոշ է արեւելեան ոճին, առատօրէն օգտագործուած են բուսածաղկային մոտիւններ⁵⁴: «Պարսկաստանում, գլխաւորապէս Սպահանում երկու դար առաջ պատրաստում էին փոքրիկ ասեղնագործ աղօթքի գորգեր: Այս աղօթագորգերից իրաքանչիւրի վրայ, ծայրին մօտ ասեղնագործուած փոքրիկ նշան կար, որ ցոյց էր տալիս Մեքքայից բերուած սրբազան հողակտորը դնելու տեղը: Համաձայն Ղուրանում տեղ գտած օրէնքի՝ գլուխը պէտք է խոնարհել աղօթագորգի վրայ, այն դիպչում էր ճակատին, երբ երեսն ի վայր ծնկի էին գալիս, այսպիսով օրէնքի ամէն տառը կատարելով: Սովորոյթը դեռ տարածուած է մինչեւ հիմա»⁵⁵: Հայկական մշակոյթում նոյնպէս ասեղնագործուել են խորանագարդ գորգեր⁵⁶, եկեղեցական վարագոյրներ⁵⁷:

⁵² «Թուրքերը երբեք չեն գործում թռչնի, կենդանիների եւ մարդկային ֆիգուրներ, քանի որ իրենց կրօնը դա արգելում է» (Lewis, *The Practical*, էջ 218):

⁵³ Dunn, էջ 130:

⁵⁴ Այսօրինակ ոճաւորմամբ աղօթագորգեր Նոր Զուղայում գործել են նաեւ հայուհիները. մեզ է հասել հայատառ արձանագրութեամբ մի աղօթագորգ (Ի. Աւագեան, *Հայերէն արձանագրութեամբ գորգեր*, Հայաստանի պատմութեան թանգարան, Երեւան, 2010, էջ 71):

⁵⁵ Holt, էջ 94:

⁵⁶ Պահպանուել են Վանի ասեղնագործութեան դպրոցից հայատառ արձանագրութեամբ, սինթետիկ ու կանթեղով զարդարուած եկեղեցական ծածկոցի լուսանկար եւ 17-18 դարերով թուագրուող, Սուլանի կարատեսակով ասեղնագործուած խորանագարդ սրահակ (Մխիթարեան, էջ 61-62):

⁵⁷ Embroidered Armenian liturgical curtain, 1763, <https://archive.org/details/clevelandart-2014.13-embroidered-armenian> :

Այս կամարակապ գորգերը մեզ յիշեցնում են փոքրիկ տաճար: Դարերի սահումով կրօնը տեղափոխվեց մարդկանց կեանքում, եւ բնականաբար, կրօնի հանդէպ ըմբռնումը, կրօնական ոգին իր բացատրութիւնն է գտնում շրջապատող իրերում: Այս խորանապատկերով անհուն հեռապատկեր է ստեղծուել մարդու ընկալումներում: Դէպի վեր ձգուած կամարագծով նրանք արտայայտում էին մարդկային յոյսերի կապը երկնքի հետ:

Վերոնշեալ գորգերի բոլոր կամարածեւերն իրենց տարածեութեամբ հանդիպում ենք հայկական մանրանկարչութեան տարբեր դպրոցների ու ժամանակաշրջանների խորանապատկերներում: Դրանք նախօրինակ են ծառայել ու արտացոլումն են գտել գորգերի գեղարուեստական յարդարման համակարգում: Այսպիսով, այս գորգերն իրենց մէջ բովանդակում են ազգային որոշ տարրեր՝ վերցնելով միջնադարեան քրիստոնէական մշակոյթի՝ ճարտարապետական եւ իմաստաւորուած զարդային ձեւերը, խորհրդանշական, գեղագիտական եզրերը:

Խորանազարդ աղօթագորգերն ունեն ծագումնաբանական, կիրառական, խորհրդաբանական եւ գեղագիտական դիտանկիւններ: Խորանները, որոնք գորգի բաղկացուցիչ ու առաջնային մասն են կազմում, չեն կարող միայն գորգանախշ ընկալուել, դրանք ունեն ճարտարապետական ծագում եւ ըստ ճարտարապետական ձեւերի՝ սիւների, կամարների համար կրում են անուանումը: Դրանց պատկերային նախատիպ դիտուել են եռանաւ եկեղեցիների ներքին կտրուածքը, սինազարդ կամարները, մանրանկարների խորանները, կամարախորշերի ուրուագծերը: Ճարտարապետութեան, մանրանկարչութեան եւ գորգարուեստի փոխադարձ կապը հիմք է տալիս գորգարուեստում որոնել մեզ համար կարեւոր հարցեր: Ինչպէս մանրանկարչութեան մէջ, այնպէս էլ գորգարուեստում պահպանուած են բազմաձեւ ճարտարապետական կամարներ, այստեղ եւս խորանների ձեւերը եւ պատկերային մոտիւնները փոփոխուում, կրճատուում կամ հարստանում են ըստ տարածքի, ժամանակաշրջանի:

Պատկերազարդման գեղագիտական կողմից աւելի յարդարանքային են դարձել, երբեմն կամարներին փոխարինում են ուղղանկիւն գլխազարդերը՝ լցուած զանազան զարդանկարներով, դաշտի ներքին յարդարանքը հարստացուած է երկրաչափական, հիւսածոյ եւ բուսական զարդանախշերով, ինչպէս նաեւ որոշ խորհրդաբանական պատկերներով՝ բնորոշ միայն այս գորգերին: Խորանները պարզեցուած են՝ ստացել են գծագրական պարզ յարդարանքային տեսք:

Յիրափ, այս գորգերը կրում են քրիստոնէական ճարտարապետութեան գեղայարդարման կնիքը:

Նկարներ 1.- Խարբերդ, 19րդ դարի առաջին կես, 2՝ Վան, 20րդ դարասկիզբ

Նկարներ 3՝ 1901-2 թուականի աղօթագորգ, 4՝ Խարբերդ-Բալու, 19րդ դար

Նկարներ 5՝ Խարբերդ, Օւաջըկ, 20րդ դարի սկիզբ, 6՝ 1916

THE PRAYER RUGS OF THE NATIONAL MUSEUM OF ARMENIAN ETHNOGRAPHY (SUMMARY)

ANI MKHITARYAN
amkhitaryan89@gmail.com

Due to their artistic decoration and particularly their design, prayer rugs are classified as alter rugs. They have a ritual significance. Today they are common in the Muslim world and are used during *namaz* prayers (*Aghotagorg* in Armenian). *Aghotagorgs* were widespread in Armenian carpet weaving culture and were made in large quantities. In fact, in addition to being used in churches, these were also used for commercial purposes. The Museum of Armenian Ethnography preserves about thirty *Aghotagorgs* (without columns) enriched with Armenian ornaments with symbolic significance. They differ in their types, variety of architectural arches and symbolic images. The paper divides the *Aghotagorgs* into two major groups: a) those having the interior design of an Armenian Church and b) those which have pillar designs. The paper focuses on the first group of *Aghotagorgs* and categorizes them according to their design.

Նկար 7՝ Արցախ, 19րդ դարի վերջ